

НАУКОВЕ ЖИТТЯ

УДК 930:303
ББК 63.087

**Історизм в історичному пізнанні:
принцип, метод, спосіб мислення
(матеріали наукового семінару
кафедри історії нового та новітнього часу,
6 березня 2012 р.)**

6 березня 2012 р. відбулося засідання наукового семінару кафедри історії нового та новітнього часу факультету історії, політології та міжнародних відносин Чернівецького національного університету імені Ю. Федьковича на тему: *«Історизм в історичному пізнанні: принцип, метод, спосіб мислення»*. У роботі семінару взяли участь співробітники, аспіранти та магістранти кафедри нового та новітнього часу.

Відкриваючи науковий семінар, зав. кафедрою історії нового та новітнього часу ЧНУ ім. Ю. Федьковича, д. і. н., проф. **О. І. Сич** зазначив, що стало своєрідною закономірністю розглядати на засіданнях питання методології історичної науки, загалом наукового дослідження, викладання історії тощо. І тема сьогоднішнього семінару важлива як для досвідчених науковців, так і для тих, хто починає свій шлях у науку.

Розпочинаючи свою доповідь, к. і. н., доц. кафедри історії нового та новітнього часу ЧНУ **Є. В. Сахновський** наголосив на актуальності теми семінару. Адже поряд з об'єктивізмом історизм перетворився на невід'ємний атрибут дослідницького етосу гуманітарія, який у такий спосіб декларує науковість своєї праці. Щоб переконатися у цьому, достатньо

© Сахновський Є., Козачок В., 2012

Сахновський Євген Васильович - кандидат історичних наук, доцент кафедри історії нового та новітнього часу Чернівецького національного університету імені Юрія Федьковича.

Козачок Віта Василівна - магістр історії (м. Чернівці)

переглянути автореферати дисертацій чи вступну частину до них, де «вірність «принципам історизму й об'єктивізму» подається, як правило, на рівні своєрідної клятви. Та чи кожен «віруючий» розуміє своє *credo*? Тому мета нашого семінару, зазначив **доповідач**, розібратися у цих питаннях. На сучасний стан ми маємо не одне поняття «історизм», а три: власне історизм, історицизм (введене свого часу Карлом Поппером) і відносно нове, пов'язане з постмодернізмом, так званий «новий історизм». Останнє поняття пов'язане з літературою, перш за все, літературною критикою, тому поки що залишимо його літераторам. Натомість зосередимося на історизмі та історицизмі.

Перш ніж переходити до їх тлумачення, слід зазначити, що до кінця XVIII ст. слово «історія» в однині не вживалося. Були так звані історії. Поняття єдиної всесвітньої історії сформувався десь починаючи приблизно з кінця XVIII ст. Цьому передували гострі дискусії в Західній Європі в інтелектуальних колах освічених людей того часу. Тобто, саме поняття «історизм» утвердилося в ході досить гострих інтелектуальних дискусій. За початок відліку цих дискусій можна взяти епоху Відродження, коли освічені люди цього періоду звернулися до минулого, перш за все античного, оминаючи таким чином «темні віки» середньовіччя. Вони звернулися до зразків культурної античної спадщини і вони вперше поставили питання про ставлення до минулого: як його оцінювати; взагалі корисним воно може бути, чи ні; скільки минулого нам потрібно?

Більш гострі дискусії почалися десь з XVII ст. і продовжувалися до межі XVIII – XIX ст. Загалом, в західноєвропейському інтелектуальному кліматі утверджувалися дві позиції стосовно самого поняття «минуле». Першу можна назвати позицією «підозри до минулого», а другу – «позицією довіри до минулого». Перша полягала в уяві, що минуле є якимось тягарем, воно не корисне для нас, і взагалі потрібно відмовитися від минулого як такого. Початок систематичних дискусій, пов'язаних з цією лінією підозри до минулого можна віднести десь до XVI ст. Наприклад, скептицизм Мішеля Монтеня був спрямований,

між іншим, і на минуле. Він вважав, що традиційне не таке важливе, щоб займатися його спростуванням (Див.: *Монтень М. Опыти. – М., 1954.*).

Загострилися дискусії особливо у XVII ст., коли зароджувалася новоєвропейська наука. У відповідності з наукознавчою концепцією Томаса Куна, загально визнаною нині є теза про «першу наукову революцію» XVII ст. і її найвідоміших ініціаторів, перш за все Рене Декарта (латинське ім'я *Cartesius*) і Френсіса Бекона. Останній був не таким категоричним по відношенню до минулого і сам навіть деякі книжки по історії писав. А от засновник сучасного раціоналізму і картезіанської (від його імені) науки Декарт був досить критично налаштований щодо минулого. Він дотримувався позиції, що все потрібно починати спочатку («*ab ovo*»). Адаже в минулому, як він вважав, немає чогось корисного, такого, щоб у нього можна чогось навчитися. Минуле потрібно відкинути і починати з початку. Ця лінія продовжувалася послідовниками Декарта, перш за все логіками з Пор-Рояля (за назвою монастиря св. Бенедикта). Загалом, як влучно зазначив відомий російський історик-теоретик Міхаїл Барг, «термін «історія» картезіанці сприймали як синонім невідання» (*Барг М. Эпохи и идеи. Становление историзма. – М., 1987. – С. 320.*)

На рубежі XVII – XVIII ст. гостра дискусія продовжилася у стінах Французької Академії наук. Співдоповідач, студент-магістрант кафедри історії нового та новітнього часу ЧНУ **В. В. Козачок** зазначила, що спочатку доцільно коротко охарактеризувати хід цієї інтелектуальної дискусії, яка розпочалася 27 січня 1687 р. і більш відома в літературі як «спір древніх і нових» (Див.: *Пучков П. Спор «древних» и «новых» на исходе XVII века [Електроний ресурс] // П. Пучков. – Режим доступу: <http://scipeople.ru/publication/65512/>*). Ініціатором цього диспуту виступив Шарль Перро, більш знаний як автор всім відомої казки «Червона шапочка». Його опонентом виступав поет-сатирик Ніколя Буало. Приводом до дискусії стала поема Перро «Століття Людовіка Великого», у якій з новою силою було піднято питання ставлення до минулого, перш за все, античного. У цьому ж творі порівнювалася епоха Людовіка XIV (розквіт французької культури) і епоха Августа

(розквіт Римської імперії, перш за все, її духовної сфери). При цьому сам Ш. Перро звернув увагу на переваги сучасного йому XVII ст. В російському варіанті:

Чтить древность славною прилично, без сомненья,
Но не внушает мне она благоговения.
Величья древних я не склонен умалять,
Но и великих нет нужды обожествлять.
И век Людовика, не заносясь в гордыни,
Я с веком Августа сравнить посмею ныне

(Цит. за: Перро Ш. *Век Людовика Великого // Спор о древних и новых.* – М., 1985. – С. 41).

Своєрідні сутички між опонентами відбувалися у стилі тих часів на літературному рівні, вони відповідали один одному на сторінках своїх праць. Інтелектуальна дискусія, яка спочатку обмежилася стінами Французької Академії, набравши обертів, завершилася 2 серпня 1694 року офіційним примиренням головних учасників «суперечки» – Н. Буало і Ш. Перро, хоча кожен з них і надалі дотримувався своєї точки зору на підняте «спором древніх і нових» питання (*Бахмутский В. На рубеже двух веков // Спор о древних и новых.* – М., 1985. – С. 34.).

Доц. **Є. В. Сахновський**, підсумовуючи цей сюжет, зазначив, що диспут «нових» і «древніх» – середина цієї затяжної дискусії. А піку вона досягла в епоху Просвітництва, особливо у Франції другої половини XVIII ст. Відомі просвітителі, такі як Дідро, Вольтер, Монтеск'є, Д'Аламбер, тобто ті інтелектуали, які групувалися в основному навколо Енциклопедії, знову відновили дискусію: що є минуле і наскільки воно може бути корисним. У цьому питанні вони зайняли суто консервативну, негативну позицію. Особливо це стосується редакторів «Енциклопедії» Д'Аламбера і Дідро. Вони вважали, що минуле потрібно забути як дурний сон. Мета створення «Енциклопедії» саме в тому і полягала, щоб викласти всю мудрість, яка на той час існувала, на сторінках численних томів, а все інше забути. Таким чином «Енциклопедія» мала замінити все те, що було досягнуте за минулі століття. Більш помірковану позицію зайняв Вольтер, проте і він заперечував значення історії в цілому, оцінюючи позитивно лише деякі її епізоди. Загалом, якщо знову звернутися до вже згаданого М.

Барга, в епоху Просвітництва «оптимізму щодо майбутнього протиставлялася песимістична картина історії: вона вражала бідністю людського духу, пануванням глупоти, злоби, свавілля» (Барг М. *Цит. праця.* – С. 338).

На жаль, мусимо констатувати, що і визначний філософ Іммануїл Кант поділяв висновки Декарта і діячів епохи Просвітництва. Він вважав, що минулі часи не надто розумово корисні. Минулі віки, тобто передісторія, наповнені цілим світом упереджень, різних забобонів. Тому він визначив свою позицію: минуле – це кайдани нашого постійного неповноліття кайдани, від яких потрібно звільнитися (*Кант І. Соч.* – Т. 6. – С. 28).

На противагу цій позиції «підозри» до минулого виникла протилежна. Її прибічники так чи інакше виправдовували минуле, вважали, що воно має сенс. Ініціатором виступу проти мислителів абсолютного початку («ab ovo») і їх відмови від усієї попередньої історії став Готфрід Вільгельм Ляйбніц (1646–1716 рр.). Своє ставлення він висловив у 1710 р.: люди мусять об'єднувати здобутки всіх часів і народів у спільний (öffentli-chen) скарбниці (Див.: *Блюменберг Г. Світ як книга / Пер. з нім.* – К., 2005. – С. 166). Цей виступ (1710 р.) слугував початком, за яким йшли інші виступи на захист минулого. Особливо оцінюється позиція італійця Джамбаттиста Віко, який у 1725 р. написав працю «Нова наука про загальну природу націй». У ній він виправдовує минуле як таке; вбачає в історії простір вічних просвітлень, свіжості духу і сили уяви, а т. зв. «упередження» – забуті релікти величного прояснення світу. Ми повинні звертатися до найбільш ранніх періодів минулого, коли люди мислили поетично. Поеми Гомера «Іліада» і «Одіссея» – це те минуле, яке ми не повинні відкидати (Див.: *Вико Дж. Основи нової науки об общій природі націй / Пер. с итал.* – М., 1994.)

З кінця XVIII ст. до дискусії активно долучилися німецькі представники, зокрема попередники Романтизму. Йоганн Готфрід Гердер був найбільш настирливим і найбільш активним у цій дискусії. Він досить аргументовано обстоював думку, що минуле має право на існування. Вперше, як він згадує, ідея про користь минулого виникла у нього у 1769 р., а потім він постійно її розвивав. Знаменною була його морська подорож з Риги в Бордо.

Деталізуючи вище сказане, співдоповідач **Віта Козачок** наголосила, що під час цієї подорожі Йоганн Готфрід Гердер (1744–1803 рр.) мав достатньо часу на роздуми. «23 травня (3 червня), – занотує він у «Щоденнику моєї подорожі» («*Journal meiner Reise im Jahre 1769*)», – я виїхав з Риги, щоби податися – куди? Не знаю сам!» Але маршрут був визначений: корабель прямував у Нант (Франція).

Споглядання морського простору, шум вітрил налаштували на філософські роздуми і будили поетичне натхнення, і в результаті у «Щоденнику» з'вилися рядки, які відтворюють внутрішній настрій мандрівника, який він сам пізніше назвав «морською трансформацією». Гердер занотував слова, які стали девізом його життя: «Не існує іншої чесноти, окрім людського життя і щастя, але кожен день є дією. Все інше – лише примара, лише пусті розмірковування». Він мріяв бути «філософом природи», створити працю про рід людський, про всі країни, епохи (*Siegel K. Herder als Philosoph. – Stuttgart; Berlin: Cotta, 1907. – S. 27.*).

У Нанті Гердер вивчав французьку мову та літературу, в Парижі зустрічався з Дені Дідро. Перебування у Франції дало багато нових вражень. З жалем Гердер занотував у «Щоденнику»: «Франція: епоха її літератури закінчилася. Вік Людовіка минув. Пройшли й часи Монтеск'є, Д'Аламбера, Вольтера, Руссо. Залишилися лише руїни» (*Herder J. G. Ideen zur Philosophie der Geschichte der Menschheit. – Leibniz: Brockhaus, 1869. – S. 158.*). Далі він повідомляв про своє несприйняття французької «Енциклопедії», сам проект якої вважав великою помилкою: спокуса знерухомити результати розуму, аби утвердити його остаточність. Гердер запевняв: «... і саме ця Книга (йдеться про Енциклопедію – В. К.), що для французів є тріумфом, є для мене найпершим знаком їх занепаду. Тільки історія відкриває перспективу... ». В 1774 р. Гердер склав Програму реабілітації «упереджень». Це, на його переконання, – колони, підмурки всього пізніше збудованого, паростки, які розвинулися у подальшому. Втративши їх, ми б втратили усе. І в тому ж 1774 р. він почав писати великий твір під назвою «Найдавніші документи людського роду» (Див.: *Блюменберг Г. Світ як книга / Пер. з нім. – К., 2005. – С. 233-234.*).

У праці Й. Гердера «Ідеї до філософії історії людства» дана найглибша для XVIII ст. розробка загального прогресу природи і людства. Гердер розуміє історизм як визнання неповторної своєрідності кожної культури, у тому числі й античної, в її обумовленості часом і місцем (мовою, звичаями, темпераментом народу і т.д.). Виходячи з більш глибокого розуміння історизму, Гердер бачив наївність ідеалізації античності. Те далеке минуле, нехай навіть і прекрасне, але давно пройдений і неповторний етап розвитку.

Продовжуючи розповідь, доц. **Є.В Сахновський** зазначив, що на рубежі XVIII – XIX ст. позитивне ставлення до минулого стало переважати. У цей час у європейській думці утверджується ідея про єдине минуле, яке має початок, етапи розвитку і закінчення, тобто наше сьогодення. Отже, ця ідея історизму охоплює все минуле, і, більше того, спонукає розглядати всі явища з точки зору генези, етапів розвитку і сучасного стану. Власне саме це і означає історичне мислення, тобто застосування історичного методу. Інакше кажучи, суть категорії «історизм» складає ідея розвитку в усіх сферах людських знань взагалі і науках про людину зокрема. У такому разі метод історизму є загальнонауковим.

У цьому сенсі рубіж XVIII – XIX ст. став епохальним з точки зору європейського мислення, оскільки йдеться не тільки про історію у вузькому розумінні, а про принцип осягнення дійсності, який застосовується і у сфері гуманітарного пізнання, і так само у природознавстві. На зміну метафізичному стилю мислення, що обмежується описом і класифікацією, приходять мислення, в основу якого покладено пояснення, а пояснення не можливе без уяви про розвиток об'єктів у часі, тобто без принципу історизму. Саме тому, як наголошував Фрідріх Мейнеке, «виникнення історизму було однією з найвеличніших революцій, пережитих європейською думкою» (*Мейнеке Ф. Возникновение историзма / Пер.с нем. – М., 2004. – С. 4.*).

Поняття «історизм» неоднаково використовується у різних галузях знання. Навіть у межах гуманітаристики його застосування відрізняється певною специфікою, починаючи від літературознавства і закінчуючи, скажімо, історією архітектури. Більше того, застосування принципу історизму

впродовж XIX – XX ст. набувало особливих національних рис, а також піддавалося впливу різних теорій чи ідеологій. Як наслідок, історизм в Німеччині вже у XIX ст. відрізняється від історизму у Росії (Див.: Бон Т. *Історизм в Росії? О состоянии русской исторической науки в XIX в. // Отечественная история. – 2000. – № 4. – С. 121-128.*), а в колишньому СРСР природним вважалося протиставлення марксистського історизму буржуазному. Тому є всі підстави розглядати історизм як в діахронії (вертикалі часу), так і в синхронії (на певному часовому відрізку). На розрізнення історизму в діахронії вказав згаданий вище М. Барг, прослідковуючи зміну типів «історичного письма» і «схем організації історичного досвіду». Він виходить з того, що «загалом і в цілому тип історизму так само об'єктивно заданий історичній культурі – сучаснику даної епохи» (Барг М.А. *Эпохи и идеи...*, С. 15.). Інакше кажучи, історіографія минулих епох залежала від світоглядних зрушень, які відбувалися при переході від однієї культурно-історичної епохи до іншої, причому «опосередкованим механізмом» оновлення історіографії завжди була історична свідомість. У такому разі специфіку наукового історичного пізнання Барг вбачає не тільки в прихильності історика принципам історизму, а й в обов'язковій процедурі «самообґрунтування», тобто критики самого процесу здобування знання (*там само*, С. 12.). На останню звертаємо особливу увагу: зовсім недостатньо науковцю задекларувати вірність історизму, треба підтвердити її обґрунтуванням застосованих методів реалізації програми власного дослідження.

До цінних міркувань Барга, який аналізує поняття історизму в діахронії, можна додати, що в одну й ту ж епоху існують (чи співіснують) різні види історизму, сформовані різними ідеологіями, політичними течіями тощо (англійський вігізм, радянський історизм–історизм, про який мова піде далі).

Історія як окрема дисципліна професійно утверджується в XIX ст. на основі німецького історизму. Він втілений у грандіозній філософсько-теоретичній системі історичного універсалізму Гегеля, а практично зреалізований у німецькій класичній історіографії. Ідея єдиної історії людства на кшталт Ganzen («Велике ціле») надихала творчість заснов-

ника німецької класичної історіографії XIX ст. Леопольда фон Ранке та його учнів і послідовників у Німеччині («школа Ранке»), так і далеко за її межами. Однак саме німцям притаманне специфічне відчуття історії як особливого світорозуміння, самоідентифікації німецької культури, її сенсу (*das Sinnbild*).

Насамкінець додамо, що на межі XIX – XX ст. у т. зв. «спорі про метод» (Вільгельм Віндельбанд, Генріх Ріккерт, Георг Зіммель та інші) історизм досяг свого завершення. У «Критиці історичного розуму» та інших працях Вільгельм Дільтей «історизував» самого суб'єкта гуманітарного пізнання, тобто, у нашому випадку, історика, який завжди залишається людиною свого часу і суспільства, і саме тому як дослідник змушений діяти в «межах життєвого горизонту». На цій основі Георг Зіммель сформулював «теорію історичної відносності» задовго до загальної теорії відносності А. Ейнштейна.

На цьому можна завершити розмову про становлення історизму та його утвердження. Німецький пріоритет тут так само очевидний, як і французький раціоналізм чи англійський емпіризм, які разом складають триєдину основу західноєвропейської інтелектуальної традиції. Проте, утвердження історизму зовсім не означає зникнення «підозри до історії». У класичній праці Ернеста Ренана «Що таке нація?» (1882 р.) йдеться про те, що для творення нації «необхідно забути непривабливе минуле». Дамо слово самому Ренану: «Забута історія або, краще сказати, історична помилка є одним з головних чинників творення нації і тому розвиток історичних досліджень часто буває небезпечним для національності» (Ренан Е. *Що таке нація? // Націоналізм: Антологія.* – К., 2000. – С. 110.).

У такому ж дусі Фрідріх Ніцше у «Несвоєчасних роздумах» запевняв, що надмірне знання історії може лише зашкодити переконаності й енергії, тому «минуле» слід час від часу піддавати критичним атакам, або його потрібно «забути», якщо ми не хочемо, щоб воно стало могильником теперішнього: «Історичне почуття, коли воно панує нестримно і доходить до своїх крайніх висновків, підриває майбутнє... Історична справедливість навіть тоді, коли вона непідробна і виходить від чистого серця, є жахлива чеснота, тому що вона постійно

підкопується під живе і приводить його до загибелі: суд її завжди руйнівний» (Ницше Ф. *О пользе и вреде истории для жизни...* / Пер. с нем. – Минск, 1999. – С. 79-80.).

Проте, найбільшу загрозу німецькому історизму в ХХ ст. склав вульгарний марксизм. Тут потрібно зробити деякі пояснення. «Історія» як поняття завжди має подвійне значення. З одного боку, воно означає упорядковані у часі події, тобто те, що Гегель назвав *res gestae* («діяння»). Це – об'єктивна історія, реальний історичний процес, який відбувався незалежно від наших знань. З іншого боку, під «історією» розуміють *historium rerum gestarum* (розповідь про «діяння»), тобто наше знання (пізнання) історичного процесу. Цей поділ на об'єктивну (реальну) і суб'єктивну (пізнавальну) історію започаткований Гегелем (Див.: *Соч.: в 14-и т. - Т. 8. – М., 1935. – С. 58.*), уточнений Йоганом Дройзенем наприкінці ХІХ ст. (Дройзен И. Г. *Историка* / Пер. с нем. – СПб., 2004) і визнаний нині як здобуток сучасного історичного мислення (Рюзен Й. *Нові шляхи історичного мислення* / Пер. з нім. – Львів, 2010. – С. 18-19).

У процесі становлення історизму (як форми мислення) йшлося не про реальну (об'єктивну) історію, а про її осмислення і пізнання. Вихідна позиція гегелівської філософії (тотожність буття і свідомості) ніби приховує цю очевидність. Але вже Дройзен твердо відстоював думку про те, що історик має справу не з законами історії, а з законами пізнання історії й існування історичного знання. Наприкінці ХІХ ст. (але вже після Дройзена) філософія історії під впливом неокантіанства взагалі розділилася (спочатку в німецьких університетах, а потім цей поділ став загальноновизнаним) на:

1. Сутнісну (матеріальну), в межах якої осмислюється історичний процес розвитку людства (зміст, сенс, спрямованість, мета, рушійні сили тощо). Ця філософія історії класично представлена у ХІХ ст. Г. Гегелем (ідеалістично), К. Марксом (матеріалістично), О. Контом (позитивістська версія), а в ХХ ст. – О. Шпенглером, А. Тойнбі, а також Д. Беллом, І. Валлерстайном, Ф. Фукуямою, С. Хантінгтоном.

2. Формальну (рефлексивну), в межах якої осмислюється теорія і логіка пізнання історії (можливості, межі, історичне дже-

рело, факт тощо). В межах цієї філософії історії: згадані вище Й. Дройзен, В. Дільтей, Г. Зіммель, а в ХХ ст. – Бенедетто Кроче, Робін Колінгвуд, Френк Анкерсміт, Аллан Мегілл та інші.

Теорія подвійної структури філософії історії давно визнана, так само як і належність принципів історичного пізнання (історизму у тому числі) до формальної (рефлексивної) філософії історії (див.: *Walsh W. H. An Introduction to Philosophy of History. – L. 1967; Лооне Э. Современная философия истории. – Таллин, 1980*).

Доцент кафедри історії нового та новітнього часу ЧНУ **В.І. Пінцак** поцікавився, яке відношення все це має до марксизму і його загрози німецькому історизму?

Доц. **Є. В. Сахновський** підкреслив, що це доречне питання. Марксова інтерпретація історії (як і марксистська, тобто історичний матеріалізм) розвивалася, за деяким винятком, як теорія історичного процесу. Марксова концепція зміни соціально-економічних формацій є суто матеріалістична (онтологічна), а саме поняття «історизму» є категорія пізнавальна (гносеологічна). Маркс переніс її у сферу реальної історії, тобто онтологізував. В логіці ця процедура має назву «реїфікація понять». Класична логіка забороняє надавати поняттю реальне значення тільки тому, що таке поняття існує. Не можна, для прикладу, виводити буття Бога з ідеї Бога. Більш наочний приклад: всім відоме поняття «русалка», але покажіть мені того, хто реально согрішив з нею (?!).

В марксизмі саме така підміна і відбулася. Дамо слово авторові-прибічнику марксистського історизму. Дослівно і в оригіналі: «В марксистско-ленинской философии принцип историзма понимается материалистически. Это не только принцип, присущий научному исследованию (субъективная диалектика), но и процесс, имманентно присущий реальным объектам и явлениям (объективная диалектика) (підкреслено нами – Є. С.). Как говорил Маркс, если идеалиста Гегеля интересовало «дело логики», то материалиста интересует «логика дела» (*Копалов В. И. Историзм как принцип социально-философского исследования. – Свердловск, 1991. – С. 27*).

У колишньому СРСР тлумачення праць Маркса й Енгельса монополізувала група теоретиків. Вони ж подавали трактування

тих чи інших понять. Зокрема, зазначена вище реіфікація поняття «історизм» була сприйнята не тільки позитивно, а й як свідчення переваги марксистського історизму над буржуазним (Див.: Могильницький Б. Г. *Марксистский и буржуазный историзм (опыт сравнительного исследования)* // *Вопросы истории*. – 1982. – № 7). В 60-х рр. навіть зав'язалася серйозна полеміка з італійськими істориками на цю тему, відгуки якої лунали до кінця ХХ ст. (Bohn T. M. *Das «Prinzip des Historismus» in sowjetischer Lesart* // *Storia della Storiografia*. – 1998. – Т. 34. – С. 38-49).

Німці захищали у ХХ ст. свою версію класичного історизму. Ернст Трьольч в 1922 р., Фрідріх Мейнеке в 1936 р. надали солідне обґрунтування його суті й історії формування. (Нині їх праці стали доступними: Трьольч Э. *Историзм и его проблемы*. – М., 1994.; Мейнеке Ф. *Возникновение историзма*. – М., 2004). Однак, найбільш аргументовану критику «радянського історизму», якому, припускаємо, донині поклоняються деякі сучасні вітчизняні історики, дав ще у середині ХХ ст. відомий філософ Карл Поппер у нині доступній праці, перекладеній з англійської мови, з влучною назвою «Злиденність історизму» (Київ, 1994. – 192 с.). Назва книжки є алюзією назви книги Маркса «Злиденність філософії» (а ця остання – алюзія до «Філософії злиденності» Прудона).

Історизмом К. Поппер називає саме «радянський історизм», в межах якого утверджувалася «віра в історичну необхідність» і можливість передбачити хід людської історії на основі нібито відкритих Марксом «історичних законів». Поппер показує ненауковість вчення про «історичну необхідність» та «закони історичного розвитку», які визначали, крізь які стадії розвитку («формації») має неминуче пройти будь-яке суспільство. Соціальна інженерія більшовиків спиралася саме на ці «закони», долучаючи до віри в них масу безневинних жертв. Саме їм і присвятив свою критичну працю Карл Поппер. Виклад відкривається епіграфом:

«Пам'яті незчисленних чоловіків і жінок всіх переконань, націй і рас, що стали жертвами фашистської та комуністичної віри в Незмінні Закони Історичної Необхідності».

(Поппер К. *Злиденність історизму*. – К., 1994. – С. 23.)

Критика К. Поппером «радянського історизму» (історицизму) здійснена не по лінії заперечення історизму як такого, а в зв'язку з його поширенням на сферу об'єктивної історії. Спростовується не сам історизм, а його перенесення із сфери світогляду, пізнання, методу на сферу реальної історії, яка нібито розвивається поступально у відповідності з відкритими К.Марксом законами зміни формації. Логіка дії цих «законів» ставить майбутнє (комуністичне) покоління вище попередніх, а це останнє — вище ще попереднішого і т.д. Розумна сама по собі ідея розвитку перетворюється на культ прогресу. Російський релігійний філософ Ніколай Бердяєв раніше К. Поппера підмітив тяжкі наслідки обожнення майбутнього за рахунок сучасного і минулого, або, як він писав, «підкорення всіх доль людства «піру» одного покоління щасливців, для якого жертвують усі попередні».

Міркуючи над смыслом історії Н. Бердяєв ще 1923 р. закликав будувати життя не на перспективі абстрактного майбутнього, а на перспективі вічності: «Які плоди наших діянь для майбутнього — не нам судити! Але наш обов'язок в кожний даний період визначати своє ставлення до життя перед лицем вічності і перед судом вічності». Для цього, запевняв філософ, слід орієнтуватися не на примарні ідеали майбутнього, а на позачасові цінності: честь, обов'язок, достоїнство (*Бердяєв Н. Смысл истории. М., 1990. - С.148*).

Наостанок коротке резюме: Коли хтось клянеться щодо вірності «принципу історизму», то потрібно поцікавитися, чи немає там слідів радянського історизму, тобто історицизму.

Після завершення доповіді доповідачам було поставлено низку запитань.

1. Доповідач сказав, що гріш ціна тому, хто розуміє історизм у марксистському дусі, а ось як пізнавальну категорію то це добре? Складається таке враження, що молоді науковці, зокрема ті, хто захищає дисертації, взагалі не розуміють ні у тому дусі, ні в іншому. Вони це роблять суто механічно, бо коли ставляться такі питання, останнім часом у незручне становище зазвичай потрапляє і сам дисертант, і науковий керівник. Вони просто не можуть пояснити, що саме розуміють під цим поняттям. Тобто у цьому плані потрібно

уточнити, що ми розуміємо під історизмом; історизмом як методом чи принципом? (завідувач кафедри історії нового та новітнього часу ЧНУ, проф. **О. І. Сич**)

У відповіді доц. **Є. В. Сахновський** зазначив, що у плані розрізнення це доречне питання. Філософи, на жаль, до сьогодні не можуть чітко розібратися з теоретико-пізнавальними засобами взагалі та їх співвідношенням. Особливо це стосується поняття «принцип». Гегель вважав, що принцип – це «вихідний початок (рос. – исходное начало)». Енгельс йому заперечив: «принцип – не вихідний пункт дослідження, а його заключний результат». Не вдаючись далі в полеміку, наголосимо на тому, що ніякі принципи не можуть слугувати в якості універсальних інтелектуальних «відмичок», якими можна користуватися завжди і всюди. Сучасний представник німецького історизму розуміє його як «концепт історичного мислення, що інституціоналізувався в гуманітарних науках й окреслює єдність людства в розмаїтті культур» (*Рюзен Й. Нові шляхи історичного мислення / Пер. з нім. – Львів, 2010. – С. 180-181*). Таке уявлення зародилося ще в період пізнього Просвітництва і набуло розвиненої форми у XIX ст. Проте, на сьогодні, як вважає Й. Рюзен, «ця форма історичного мислення вже завузька та й була вона етноцентричною, утім ідея, закладена в її основу, чинна й досі. Її варто оновити й розвинути» (*Рюзен Й. Цит. праця. – С. 181*).

Щодо вашого, Олександрє Івановичу, застереження, то головне, мабуть, у тому, щоб молоді науковці не вживали поняття «історизм» бездумно, за традицією (“всі так роблять”), і – це найголовніше – не підміняли історизм як глибоку традицію європейського мислення його тимчасовою ідеологізованою формою “радянського історизму” (історизму).

2. Якщо, наприклад, досліджується якась конкретна тема, то вибір пізнавальних засобів є суто суб’єктивним, чи все ж існують якісь загальні правила? (к. і. н., доц. кафедри історії нового та новітнього часу ЧНУ **П. І. Яценюк**).

Відповідаючи на це запитання, доц. **Є. В. Сахновський** звернувся до аналогії. Літературний герой повісті А. П. Чехова «Скучна історія» професор медицини, згадуючи роки навчання, каже так: «Мої товариші, терапевти, коли вчать лікувати,

радять «індивідуалізувати кожен окремий випадок». Така і моя позиція. Однак у цьому питанні є й більш глибокий підтекст. Кожна «індивідуалізація» передбачає фундаментальну теоретичну підготовку. Нині, наскільки нам відомо, готується радикальна перебудова магістратури за західним зразком. І тут мова не тільки про 2-річний термін навчання, а головне – яким змістом його наповнити. Нам видається, слід обов'язково ввести курси з наукознавства, історії і філософії науки, методології. Тоді індивідуальний вибір пізнавальних засобів (принципів, підходів, методів) буде свідомим і ґрунтовним, а не імітацією, як це нині часто буває.

3. Як впливає з доповіді, принцип історизму – це дітище гегелівської діалектики. У цьому плані історизм можна вважати м'яким варіантом детермінізму. А як сьогодні історизм співвідноситься з сучасними концепціями альтернативної історії, зокрема, пов'язаними з синергетикою? (к. і. н., доц. кафедри історії нового та новітнього часу ЧНУ **А.В. Мінаєв**).

Магістрант **В. В. Козачок** заперечила зв'язок історизму виключно з філософією Гегеля. Адже історизм як своєрідна світоглядна установка, в контексті якої людина фіксує плинність буття, - це завоювання європейської думки починаючи від античних греків («природний історизм»), середньовіччя («провіденціоналізм»), Відродження (антропологізація історизму) й до наших днів. Почуття історичності – це якраз те, що виділяє людину із природного середовища. Ось як популярно пояснює цю відмінність відомий сучасний педагог Пауло Фрейре: «У kota немає історичності, його неспроможність виринати з плину часу занурює його в одномірне «сьогодні», якого він не усвідомлює. Люди існують в часі». Далі Фрейре твердить, що саме Історія і Культура є ексклюзивно людська територія: «Коли люди вивільняються з «обіймів» часу, відкривають тимчасовість і звільняють себе від «сьогодні», їхні стосунки зі світом наповнюються значенням». (*Пауло Фрейре. Формування критичної свідомості. / Пер. з англ. – К., 2003, С. 19 -20*).

Безумовно, історизм як складова масової свідомості безпосередньо впливає на істориків. У цьому сенсі говориться, наприклад, про «повсякденний історизм масової свідомості», який є

визначальним для європейських істориків у виборі наративної логіки викладу їх праць (Див.: *Медушевская О.М. Теория и методология когнитивной истории — М.: РГГУ, 2008 — С.15-16*).

Інший прояв історизму — як пізнавальний принцип, як одна з базових засад методології пізнавальної діяльності, особливо стосовно суспільних процесів. Гегель реалізував застосування такого принципу в класично ідеалістичному стилі (як розвиток «світового Духу»). Що ж стосується істориків, то в їх науковій практиці історизм утвердився лише в ХІХ ст. як загально-прийнятий правильний метод дослідження минулого. Відтоді прибічники історизму (найперше – в німецькій класичній історіографії ХІХ ст.) втілюють його в практику історіописання на основі трьох засад. Перша (як символ віри): «минуле – це інша країна». Саме таку назву обрав історик із США Девід Лоуенталь (*Див.: Lowenthal D. Past is a Foreign Country. – Cambridge, 1985*). Інакше кажучи, визнання відмінності минулого від сучасного. Друга засада історичної свідомості – контекст. Предмет дослідження не можна відривати від оточуючого середовища. Третя засада – розуміння історії як процесу, тобто, визнання динаміки змін в часі.

Утвердження принципу історизму на основі зазначених вище засад поглибило відмінність між професіональним і популярним поглядом на минуле, яка існує і понині.

Доц. **Є. В. Сахновський** деталізував відповідь, зазначивши, що тематика щодо детермінізму, альтернативності історії чи синергетики виходить за межі сьогоденного наукового семінару. Адже ми обговорюємо пізнання історії, а не те, як вона насправді відбувається. Це окрема і, наголосимо, надзвичайно цікава тема. Окрім згаданої доц. А. В. Мінаєвим синергетики, існує низка соціальних теорій розвитку, які сформувалися на Заході, до речі, переважно як негативна реакція на соціальну концепцію марксизму та спроби її практичного втілення у Східній Європі.

4. Дійсно, у дисертаційних роботах молоді науковці пишуть про принцип історизму і об'єктивізму, але при цьому часто не розуміють їх значення. А як справа з цією проблемою вирішена на Заході? (аспірант кафедри історії нового та новітнього часу ЧНУ **В. І. Корнецький**).

Доц. Є. В. Сахновський зауважив, що якщо розпочати з методології, то загальна тенденція останніх двох-трьох десятиліть антиметодологічна. На Сході Європи розчарування в «єдино правильній і науковій» марксистській методології викликало негативну реакцію до методології взагалі і повернення до наївної віри в «здоровий глузд». А на Заході досі відчутний вплив постмодернізму – антиметодологічного по своїй суті. Загалом маємо свого роду «алергію» на саме слово «методологія». Видатний філософ Мартін Гайдеггер радив уникати його, натомість ставити питання: «Як нам упоратися з ось такою темою чи проблемою?».

Зметодамидещо інакше. Давно помічено, що в гуманітарних працях, у тому числі дисертаціях, переважає констатуюче (описове) знання, а процедурне (обґрунтування методів, якими воно добуте), а тим більше теоретико-методологічне (шлях дослідження), м'яко кажучи, не займає належного місця. Насправді певні методи можуть застосовуватися (інтуїтивно чи за аналогією), проте їх обґрунтування (плюси і мінуси), як правило, не вимагається. У природознавчих дисциплінах, навпаки, міра об'єктивності і точності (а частіше «міра неточності») результатів дослідження залежить від застосованих методів. Тому процедурне знання посідає належне місце, і кожна робота, яка претендує на наукове дослідження, вимагає методичного обґрунтування.

З часів неокантіанського повороту в гуманітарних дисциплінах (межа XIX – XX ст.), про який, до речі, радянські «правовірні» марксистки і чути не хотіли, західна гуманітарна думка шукає компромісу «між об'єктивізмом і релятивізмом». Один із найбільш плідних напрямків, як нам здається, усвідомлення суб'єктом пізнання, істориком у нашому випадку, меж своєї суб'єктивності. Ця тема надзвичайно активно обговорювалася на Заході, особливо в США, в останній третині XX ст., зокрема після появи праці Пітера Новіка (*Novik P. That Noble Dream. The «Objectivity Question» in American Historical Profession. Cambridge, 1988*).

У ході полеміки сформувалася ідея «поміркованого історизму», яку, для прикладу, дуже вдало реалізувала Наталі Земон Девіс у низці своїх праць. Особливий резонанс мав

історичний бестселер «Повернення Мартена Герра» (*Див.: Сахновський Є. Пізнавальна стратегія «поміркованого історизму» в сучасній медієвістиці (Методологічний аналіз історичного бестселера Н. З. Девіс “Повернення Мартена Герра») // Питання стародавньої та середньовічної історії, археології й етнології — Чернівці, 1999. – Т. 3. – С.26-34).*

Отже, усвідомлення меж власної суб'єктивності досягається у процесі обґрунтування застосованих методів. Те, що у природознавців зветься «мірою неточності» (допуски, похибки тощо), у науковій гуманітарії повинно бути усвідомленою (через застосовані і обґрунтовані методи) «мірою власної суб'єктивності». Позбавитися її повністю – то є ілюзія, наукова химера. Адже минуле, як зазначає вже згаданий Йорн Рюзен, «проникає в нас, в глибини нашої суб'єктивності і водночас через нас і з нас – в майбутнє...» (*Цит. За: Репина Л.П. Историческая наука на ребеже XX – XXI вв. – М., 2011. – С. 494.*)

Інший аспект цієї проблеми пов'язаний з системою гуманітарної університетської освіти, в основу якої у нас традиційно покладений дисциплінарний принцип. Західна система гуманітарної освіти пропонує переважно не корпус дисциплін (в історії, для прикладу, пов'язаних між собою суто хронологічно), а набір підходів (англ. - approaches), оперуючи якими дослідник може аналізувати ту чи іншу тему. Переваги такої університетської освіти очевидні, оскільки студент ґрунтовно опановує саме загальногуманітарні підходи, які може надалі застосовувати: психоаналіз (чи фрейдизм), структуралізм, герменевтику, гендерний аналіз, методіку постколоніальних студій, зрештою, той же марксизм. Однак, це вже інша розмова.

Проф. **О. І. Сич**, підсумовуючи обговорення, наголосив, що на Заході ще з студентських лав навчають використовувати у своїх роботах методи і методологію. Раніше, за радянських часів, це теж було. Тоді як за останні десь 20 років в українській методології панує хаос. Тому нині в авторефератах і дисертаціях вимагається зазначати використані методи, а не методологію. Свого часу студентами у СРСР вивчалася марксистська методологія. Тепер, дійсно, якась «алергія» на теорія і методологію. Молоді науковці практично самотужки вивча-

ють певні методології. На наш погляд, слід звернути увагу, особливо на гуманітарних факультетах, на більш поглиблене вивчення філософії. Якби у цьому плані студенти були більш підготовленими, то мабуть ці питання, які зараз обговорюються, краще б розумілися. Під час перебування у Канаді цікаво було дізнатися тематику наукових робіт канадських істориків. Там праці Й. Гердера, К. Маркса, Г. Гегеля є об'єктом численних рефератів, дисертацій тощо. Слід на кафедрі історії нового та новітнього часу ЧНУ ім. Ю. Федьковича запровадити подібну традицію на рівні курсових, дипломних чи магістерських робіт.

Загалом, як визнали усі учасники наукового семінару кафедри історії нового і новітнього часу ЧНУ, на цьому засіданні було розкрито доволі складну, проте важливу тему, й обговорення було цікавим і корисним.

Огляд підготували Є. В. Сахновський, В. В. Козачок

Надійшла до редколегії 27.04.2012 р.